

KATARZYNA JANUS

CASUS MIRUS. EPIGRAMATY
MACIEJA KAZIMIERZA SARBIEWSKIEGO W TRAKTACIE
DE EPIGRAMMATE CONSCRIBENDO MIKOŁAJA MERCIERA.
PRZYCZYNEK DO RECEPCJI

Abstrakt. Celem artykułu jest zwrócenie uwagi na obecność epigramatów Macieja Kazimierza Sarbiewskiego wśród utworów stanowiących przykłady właściwego realizowania założeń sztuki pisania epigramatów w traktacie Mikołaja Merciera – profesora Kolegium Nawarry – *De epigrammate conscribendo*. Ten aspekt recepcji twórczości Sarbiewskiego nie został, jak dotąd, odnotowany. Informacja o wykorzystaniu przez autora poetyckiego traktatu utworów sarmackiego Horacego została w sposób żartobliwy podana przez Józefa Andrzeja Załuskiego w stworzonej przez niego na wygnaniu, pozostawionej w rękopisie bibliografii *Cała Polska za złoty [...]*.

W niniejszym studium przedstawiono interpretacje epigramatów Sarbiewskiego zaprezentowane przez Merciera, wskazując w sposobie ich odczytywania powiązania intertekstualne.

Słowa kluczowe: Sarbiewski; Mercier; epigramat; poetyka; recepcja

CASUS MIRUS. MACIEJ KAZIMIERZ SARBIEWSKI'S EPIGRAMS
IN MIKOŁAJ MERCIER'S TREATISE *DE EPIGRAMMATE CONSCRIBENDO*.
A CONTRIBUTION TO THE RECEPTION

Abstract. The aim of this article is to draw attention to the inclusion of Maciej Kazimierz Sarbiewski's epigrams among the works exemplifying the proper application of the principles underlying the art of writing epigrams in the treatise *De epigrammate conscribendo* by Nicolas Mercier, a professor at the College of Navarre. This aspect of the reception of Sarbiewski's work has not been recorded yet. The information about the author's use of the poetic treatise of Sarbiewski's works was given in a jocular way by Józef Andrzej Załuski in the bibliography *Cała Polska za złoty [...]*,

Dr hab. KATARZYNA JANUS, prof. UJD – Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie, Wydział Humanistyczny, Instytut Literaturoznawstwa; adres do korespondencji: al. Armii Krajowej 36a, 42-218 Częstochowa; e-mail: k.janus@ujd.edu.pl; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4897-3621>.

Artykuły w czasopiśmie dostępne są na licencji Creative Commons Uznanie autorstwa – Użycie niekomercyjne – Bez utworów zależnych 4.0 Międzynarodowe (CC BY-NC-ND 4.0)

created by him in exile and left in manuscript form. This study presents Mercier's interpretations of Sarbiewski's epigrams, indicating intertextual overlaps in the way they are interpreted.

Keywords: Sarbiewski; Mercier; epigram; poetics; reception

Wyrażenie *casus mirus* – paronomastyczne nawiązanie do imienia Sarbiewskiego – znajdujemy w bibliograficznym kompendium Józefa Andrzeja Załuskiego, pozostawionym w manuskrypcie utworze *Cała Polska za złoty: to jest opisanie polski trojaki [...] przez Jozefa Załuskiego biskupa kijowskiego w areszcie smoleńskim r. MDCCLXVIII*¹. Drukiem ukazała się część rękopisu dzięki staraniu Józefa Muczkowskiego. W 1832 roku wydał on *Bibliotekę historyków, prawników, polityków i innych autorów polskich lub o Polsce piszących*². Możemy poznać napisaną przez Załuskiego wierszem, częściowo z pamięci *sui generis* historię literatury. Dzieło bowiem powstało podczas zesłania autora, w Smoleńsku i Kałudze. Na stronie 166 znajdujemy taki oto wpis odnośnie do Macieja Kazimierza Sarbiewskiego:

[...] ma te
zaszczyty jego Mercier *De epigrammate conficiendo*, ale nigdy nie cytuje
pod własnym go nazwiskiem, jakim się mianuje,
ale tylko pod takim: *pater Casimirus*:
w czem krzywda familii. *Casus vere mirus*.
Brał imię za nazwisko, nazwisko za jaki kraj;
zatem był geograf z niego ladajaki.
Kaźmierzów mamy w Polsce może sto tysięcy,
Sarbiewski arcyślawny jeden, a nie więcej³.

Traktat *De epigrammate conficiendo* – ten tytuł wymienia Załuski – stanowi drugą część interesującej teoretycznoliterackiej rozprawy *De conscribendo epigrammate* Mikołaja Merciera, żyjącego w I poł. XVII wieku wykładowcy Kolegium Nawarry, najważniejszej obok Uniwersytetu Paryskiego instytucji edukacyjnej działającej w tym czasie w Paryżu⁴. Nota na kartach

¹ Biblioteka Narodowa, Warszawa, Rkps 3209 II.

² Józef Andrzej Załuski, *Biblioteka historyków, prawników, polityków i innych autorów polskich lub o Polsce piszących*, Kraków 1832.

³ Załuski, *Biblioteka historyków*, 166.

⁴ Nicolaus Mercierus Pisciacus, *De conscribendo epigrammate*, Parisiis 1653. Epigramaty Sarbiewskiego znajdują się na nast. stronicach tej edycji: 154, 234, 273, 301–302, 358–359, 380–383, 423.

bibliografii Załuskiego stanowi z pewnością rekomendację autora, a wątek polski – obecność w książce epigramatów Macieja Kazimierza Sarbiewskiego – zachętę do dowiedzenia się czegoś o twórcy, zapoznania się z treścią *De conscribendo epigrammate* i zbadania kontekstów towarzyszących wprowadzonym do utworu epigramatom sarmackiego Horacego⁵.

Informacje o autorze, wśród nich te, które znalazły się na pierwszych stronach traktatu o sztuce pisania epigramatów, zawiera wydany w 1858 roku *Bulletin du Bibliophile et du Bibliothécaire*⁶. Nicolas Mercier urodził się pod koniec XVI wieku w Poissy, zmarł w 1657. Pełnił ważne funkcje administracyjne w Collège de Navarre. Z opublikowanych w edycji książki *De conscribendo epigrammate* laudacji skierowanych do Merciera przez kolegów – wykładowców, wyłania się obraz środowiska, w którym żył i tworzył. Utwór jest dedykowany Michelowi Le Masle, kanonikowi i kantorowi Notre Dame, który był protegowanym Armanda Jeana Richelieu i pełnił funkcję jego sekretarza od roku 1615 do śmierci kardynała. Wykonana przez Michela Lasne, oficjalnego rytownika króla Ludwika XIII, grafika przedstawiająca portret Le Masle'a stanowi dodatkową wartość woluminu jako świadectwa czasu, w którym powstał.

Mercier był uważany przez współczesnych za jednego z najwybitniejszych humanistów swego czasu. Zasłynął jako autor popularnego, opublikowanego po raz pierwszy w 1652 roku, później często wznawianego *Manuel des grammairiens*⁷. Był także poetą. *De conscribendo epigrammate* oprócz licznych wybranych przykładów epigramatów napisanych przez znanych twórców tego gatunku zawiera też 172 utwory, które wyszły spod pióra samego autora. Najpewniej twórczość epigramatyczna była ważna dla Nicolasa Merciera, skoro jego epigramaty, podobnie jak Sarbiewskiego, znalazły się w pozostającej

⁵ O strukturze książki informuje już obszerny podtytuł: *Opus curiosum in duas partes divisum, quarum prior continet artificium et praecepta in epigrammatum compositione usurpanda. Posterior vero delectum venustissimorum et acutissimorum quorumque epigrammatum ex auctoribus cum veteribus tum recentibus excerptorum et ad praemissas praeceptiones regulasque redactorum*. O zawartości poszczególnych części informują umieszczone po utworach dedykacyjnych: *Catalogus auctorum, quorum epigrammata in hoc opere leguntur* (f. c4r), dalej *Index capitum priori partis, in qua continentur praecepta* (f.d2r), a także *Index capitum posterioris partis, in qua continentur exempla* (f. d3r). W tytułach rozdziałów zawarte zostały terminy z zakresu sztuki poetyckiej z podaną paginacją.

⁶ *Bulletin du Bibliophile et du Bibliothécaire Revue Mensuelle Publiée par J. Techener* (Paris: J. Techener, 1858), 767.

⁷ Edycja z roku 1693: https://books.google.pl/books?id=Z7SkBMYMD4sC&printsec=frontcover&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false, dostęp: 15.02.2025. Faksymile wydano w 2019 (Wentworth Press) i w 2020 (Forgotten Books).

w rękopisie antologii *Medulla poetarum sive Epigrammata ex optimis et novissimis auctoribus collecta*⁸. Warto zaznaczyć, że Mercier był osobą świecką, a tworzył w czasie zdominowanym przez działalność w tej przestrzeni literatury duchownych, zwłaszcza jezuitów⁹.

Celem niniejszego szkicu jest prezentacja teoretycznych rozważań Merciera¹⁰, odnoszących się do twórczości sarmackiego Horacego. Przywołane epigramaty Sarbiewskiego spełniają w ocenie Merciera warunki stawiane temu gatunkowi w zakresie zastosowania środków obrazowania. Możemy dzięki temu poznać przyjętą przez teoretyka metodę eksplikacji. Fakt obecności utworów Macieja Kazimierza Sarbiewskiego w traktacie Nicolasa Merciera z pewnością wart jest odnotowania zarówno z uwagi na recepcję twórczości sarmackiego Horacego, jak i w kontekście dialogiczności literatury.

Przedmowa do czytelnika zawiera kilka myśli, które warte są przywołania. Otóż autor informuje, że w pierwszej części książki pisze o zamiśle stworzenia ogólnego poradnika dla epigramatystów („conficiendi cuiuslibet epigrammatis praecepta” (f. b1r)). Ilustrujące teoretyczne refleksje przykłady winny być w ocenie autora typowe, trafne w sensie technicznym, tzn. mają być reprezentatywne dla omawianych figur, a nie wybrane według klucza estetyki („necesse mihi fuit exempla proponere singulorum generum, eaque aliquando non admodum elegantia nec acuta”). Bardziej starannie dobrane utwory obiecuje przedstawić w części drugiej, zastrzega przy tym, że wybór jest subiektywny, a pominięte epigramaty w żadnym razie nie mogą zostać uznane za niewarte uwagi. W doborze poza kryterium oczywistych cech typowych dla gatunku – pointy, dowcipu, lapidarności, istotne było kryterium obyczajności.

Należy zaznaczyć, że wśród wszystkich utworów, którymi egzemplifikuje autor teoretyczne wywody, dziesięć przywołanych epigramatów sarmackiego Horacego nie sytuuje go w czołówce cytowanych twórców. Prym wiedzie Marcjalis, po nim autor traktatu, liczne są także utwory Johna Owena i Étienne’a Pasquiera. W podobnej liczbie co Sarbiewskiego przywołuje Mercier utwory

⁸ Opracowali: Philip Stubs, Wallerant Vaillant i John Faber, 1683. Zob. więcej: Brown University Library, “STUBB’S / EPIGRAMMATA. / M.S. / 1683”. <https://researchworks.oclc.org/arch ivegrid/archiveComponent/842167171>, dostęp: 10.01.2025.

⁹ Por. Jarosław Nowaszczuk, *Difficillimum poematis genus. Jezuicka teoria epigramatu* (Szczecin: Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, 2013), 18.

¹⁰ Wśród polskich badaczy o książce Merciera wspominają w swoich opracowaniach Alina Siomkajło i Jarosław Nowaszczuk. Nie zauważyli faktu przywoływania przez autora przykładów epigramatów Sarbiewskiego.

Takie same ma oczy, jakimi on patrzył;
 Et quasi ille genas, has gerit illa genas. /
 i takie jak u niego zobaczysz policzki.
 Tu tamen his oculis, hoc vultu luderis hospes: /
 Ciebie jednak okłamią oczy i twarz jego.
 Id fieri possit, qua ratione rogas? /
 Pytasz, gościu, jakim sposobem zdarzyć to się może?
 Materia peccat, non peccat imago figura. /
 Materią obraz myli, choć kształtem nie błądzi.
 Cerea materies, ferreus ipse fuit. /
 Ona bowiem woskowa, ten zaś był z żelaza.

Interesujące jest, że epigramat dokładnie tej treści pojawia się w edycji utworów Sarbiewskiego tylko dwukrotnie: w edycji kolońskiej z 1625 roku oraz w antwerpskim wydaniu z roku 1630¹⁷. W późniejszych edycjach mamy dokonaną przez autora trawestację własnego epigramatu, w którym zamienił Nerona na Jezusa¹⁸. Jest zatem „puellum” zamiast „Neronem” i „melleus” zamiast „ferreus”, a utwór został zatytułowany *In ceream Pueri Iesu effigiem*. Jedynie w pierwszej wersji można wykazać grę pomiędzy naśladowującym skórę człowieka woskiem a charakterem Nerona określonym metaforycznie epite-tem „ferreus”. Zachodzi tu podobieństwo rzeźby do osoby, struktury wosku do ludzkiej skóry. W zakresie sztuki poetyckiej to wersja z Neronem jest dzięki silniejszemu kontrastowi, uzyskanemu poprzez brak podobieństwa między gładkością wosku a zarówno dosłownym, jak i przenośnym chłodem żelaza, bardziej przekonująca, niż gdy zestawimy wosk z miodem. W epigramacie *In ceream Pueri Iesu effigiem* dowcip zasadza się na związku słów *cerea* i *melleus* z życiem i pracą pszczół.

Kolejny epigramat sarmackiego Horacego egzemplifikuje argucję *a mirabili*. Ten rodzaj dowcipu omawia Mercier w rozdziałach VII i VIII pierwszej,

¹⁷ Sarbievi[i] Matthiae Casimiri [...] *Lyricorum libri tres* (Coloniae Agrippinae: sumptibus Bernardi Gualteri, 1625), 171; Sarbievius 1630, 278. W tekście głównym przekład własny. Tłumaczenia pozostałych epigramatów Sarbiewskiego cytuję według wydania: Maciej Kazimierz Sarbiewski, *Epigrammatum liber. Księga epigramatów*, oprac. Magdalena Piskała, Dorota Sutkowska (Warszawa: Instytut Badań Literackich, 2003), w tekście głównym w nawiasach numeracja epigramatów. Epigramaty cytowane przez Merciera zgodnie z traktatem *De epigrammate conscribendo*.

¹⁸ Epigramat LXIII: *In ceream Peri Iesu effigiem* według edycji z roku 2003: „Exprimit et verum mentitur cera Puellum: / et docet, et vera fallit imago nota. / Hos oculos gerit illa quidem, quos ille gerebat; / et quasi legenas, has gerit illa genas. / Tu tamen his oculis, hoc vultu luderis, hospes. / Id fieri possit qua ratione, rogas? / Materia peccat, non peccat imago figura / cerea materies, melleus ipse fuit”. Autorki edycji w części opracowania *Tradycja tekstu* (s. 137) wskazują tę dokonaną przez autora zamianę bohaterów epigramatu.

teoretycznej części wywodu „O różnych rodzajach dowcipów, o źródłach, z których pochodzą” (*De variis argutiarum generibus, et de fontibus ex quibus hauriuntur*), „O pierwszym rodzaju dowcipu, który wywodzi się z sytuacji” (*De primo genere argutiarum, quae ducuntur ex re*)¹⁹. Wskazuje sześć dziedzin, które stwarzają możliwości do wyłonienia pointy: Jakakolwiek pointa powstaje w rzeczy albo w słowie lub też w figurze czy wniosku, albo też wywodzi się z kunsztu pieśni, albo w końcu z połączenia dwóch lub większej ilości tych tu czynników. Dowcip, którego źródłem jest sprzeczność albo cudowność (*a paradoxo sive mirabili*), został sklasyfikowany jako tkwiący w sytuacji (*in re*) i opisany w sąsiedztwie takich czynników, jak: wszystkie miejsca retoryczne (*ex omnibus locis rhetoricis*), to, czego się nie spodziewamy (*ab inexpectato*), dwuznaczność (*ab ambiguo*), racja albo prawidło, czy też wyjaśnienie ukrytej przyczyny rzeczy (*a ratione reddita rei latentis*), niespodziewany i przypadkowy rezultat (*ab inopinato eventu et fortuito*), niedorzeczność albo słaba możliwość zaistnienia (*ab absurdo, sive parum possibile*), żart czy śmieszność (*a ioco vel ridiculo*). Na temat argucji wynikającej ze zdarzenia cudownego *a mirabili* czytamy, iż dotyczy to sytuacji, gdy coś wykracza, wznosi się ponad rozum, doświadczenie, normę wynikającą z przyzwyczajenia, w końcu powoduje osłupienie nie do końca świadomego rzeczy czytelnika²⁰. Bardzo podobną refleksję sformułował sarmacki Horacy w liście do Dionizjusza Petawiusza²¹:

Ja o poincie, o ile objawia się w mowie i powiedzeniach, myślę, że oznacza się nią coś takiego, co i dzieje się wbrew powszechnemu doświadczeniu oraz oczekiwaniu, i jest ściśle związane z przedmiotem, o który idzie. Tę definicję pointy doradzają przykłady zamieszczone w twoim liście.

W części opisowej traktatu egzemplifikuje Mercier przypadek *a mirabili* XXIX epigramatem Marcjalisa z *Księgi widowisk*²². Utwór opowiada o wyrównanej walce gladiatorów Prisca i Verego.

¹⁹ Mercerius, *De conscribendo*, 41.

²⁰ Por. Mercerius, *De conscribendo*, 44.

²¹ Matias Casimirus Sarbievius, *Opera posthuma* (Varsaviae: Typis in Collegio Societatis Jesu, 1769), 176: *Ita fit, ut [...] tam dessentanea quam consentanea ambitu suo contineat*. Zob. też: Maciej Kazimierz Sarbiewski, *De acuto et arguto*, w: *Wykłady poetyki. Praecepta poetica*, przeł. i oprac. Stanisław Skimina (Wrocław–Kraków: Ossolineum), 1958 [dalej: Sarbiewski 1958], 7.

²² Martial, *Liber spectaculorum*, edited with Introduction, Translation and Commentary by Kathleen M. Coleman (Oxford: University Press, 2006) [dalej: Martial 2006], 218.

Epigramatem naszego autora mającym wpisać się w definicję *argutia a mirabili* jest utwór *De morte Caesaris Grimaldi, qui scenicum caelum dum lustrat, praeceps in opino casu delapsus exspiravit* (s. 234):

Gdy do scenicznych komnat fałszywego nieba / i do gwiazd Cezar wznosił się
niepewną stopą, / tkanina, udająca niebieskie komnaty, / rozdarta do upadku z góry
go przywiodła. / Runął, zmyliwszy kroki, i tragicznych cierpień / temat sam oto
Cezar dał swoim teatrom. / I Jezusa przyzywa. Nie płaczcie, druhowie, / nie zleciał
z gwiazd wasz Cezar, ale do gwiazd wleciał (CXVI).

Bohater utworu nie jest szerzej znaną osobą. Włoski jezuita, student Collegium Romanum miał 10 stycznia 1623 roku przewrócić się i ponieść śmierć na miejscu, kiedy oddawał się teologicznym rozmyśleniom, spoglądając na teatralną scenografię²³. Epigramat staje się źródłem estetycznej przyjemności, ponieważ w pełni realizuje teoretycznoliterackie wymagania odnośnie do gatunku. Można go „rozłożyć” na czynniki wskazane w teorii samego autora. Ostrze pointy znajduje się pomiędzy tym, co oczywiste, a tym, co nieprawdopodobne. Oczywiście reprezentuje realna scenografia z przedstawieniem nieba, spoglądający ku gwiazdom człowiek, teatr przygotowany do wystawienia tragedii, upadek wpisujący się swoim dramatyзмом w mające się odbyć sceniczne wydarzenie. Po drugiej stronie jawi się to, co nieprawdopodobne: można wzbic się do gwiazd, można też spaść z góry, ale nie runąć ku gwiazdom. Metaforyczne znaczenie gwiazd – środowiska niebieskiej ojczyzny (*Stellati tholus aetheris, / Et luna etenerum lumen, et aureis / Fixae lampades atriis*²⁴) wyjaśnia ów paradoks. Doczesny wypadek skutkuje zatem końcem tęsknoty i realizacją celu ziemskiego życia²⁵.

Wśród przykładów na żartobliwe epigramaty, wywołujące uśmiech – *De ioco et ridiculo* znalazła się utwór *De timido Ansa Fulvio* (s. 273):

Raz, gdy wojowniczy Ansa śniadających / przed rozprawą z Turkiem krzepić
chciał Sarmatów, / „Jedźcie, o żołnierze”, mówił, „triumfalna / już wieczera
w niebie dla was się szykuje”. / Rzekł; gdy jednak hufce w bój ruszyły srogi, / trąb

²³ Sarbiewski *Mathiae Casimiri e Societate Jesu Poloni Poemata Omnia. Editio omnium, quae adhuc prodierant, longe plenissima. Ad usum alumnorum S.J* (Staraviaesiae: typis et sumptibus Collegii S. J., 1892) [dalej: Sarbiewski 1892], 581.

²⁴ Maciej Kazimierz Sarbiewski, *Liryki: oraz Droga rzymska i fragment Lechiady*, przeł. Tadeusz Karyłowski, oprac. Mirosław Korolko, Jan Okoń (Warszawa: PAX, 1980), 74.

²⁵ Barbara Otwinowska, „*Concors discordia* Sarbiewskiego w teorii konceptyzmu”, *Pamiętnik Literacki* t. 59, z. 3 (1968): 92.

i bębnow głośnym wystraszony hukiem, / choć Bellona znaki już do bitwy dała, / Ansa pierwszy spiesznie w stronę miasta czmychnął. / Gdy pytano potem, czemu wołał uciec / i sam na wieczernę nie chciał iść ku gwiazdom: / „Dzisiaj”, oszukańczy rzeczce Ansa, „poszczę” (LIV).

Nazywa epigramaty niezawierające reprimendy *sale condita*²⁶. Sarbiewski bohaterem epigramatu czyni postać o fikcyjnym imieniu²⁷. Podobnie jak w poprzednim przykładzie pożądaný efekt uzyskuje sarmacki Horacy dzięki zestawieniu rzeczywistości pozaziemskiej – niebieskiej uczyty przygotowanej dla zmarłych, i ziemskiej – realnej wojny, której uczestnik, obiecujący żołnierzom ową ucztę, poprzez ucieczkę chce ocalić życie, dowcipnie wyjaśniając, że pości.

W rozdziale *De argutia mixta* umieścił Nicolas Mercier epigramat *Ioanni de Lugo, cum post morbum ad intermissam de Poenitentia doctrinam rediret*, opatrując utwór komentarzem „a fortiori, per antithesin, et per interrogatio-nem” (s. 358–359):

Wieść niesie, że Pokuta z potarganym włosom / płakała, gdy cię nagła porwała gorączka. / Popuściła dzikiemu wędzidła bólowi, / a łzami ponoć fałdy szat zmoczyła swoich. Gdyś, zwalczywszy chorobę, wrócił na katedrę, / mówią, że potargane utrefiła włosy / i śmiechem okiełznała wesołym cierpienia, / a fałdy swych szat mokre wnet z łez osuszyła. / Któżby, ojcze, nie cieszył się, żeś wreszcie zdrowy, / gdy same łzy się cieszą i sam ból się śmieje? (LI).

Antyteza znajduje się wśród środków wyrazu zaliczonych przez Merciera do *argutia in verbis*. *Interrogatio* to narzędzie *argutia ex figuris* (s. 118). *Argutia a fortiori* poddana została przez teoretyka głębszej refleksji. Analizuje on to zjawisko na przykładzie epigramatu Marcjalisa (ks. IX, 48²⁸): „Martialis in Gallicum sic argumentatur a minori ad maius, sive, ut alii vocant, a fortiori” (s. 150). W komentarzu, gdzie wymienia kolejne czynności, wydarzenia opisane w epigramacie, korzysta najpewniej z analiz epigramatów Marcjalisa dokonanych przez Mateusza Radera²⁹. Utożsamienie argucji *a minori ad maius*,

²⁶ Emanuele Tesauro, *Il cannocchiale aristotelico o sia, idea dell'arguta et ingeniosa elocutione, che serve à tutta l'arte oratoria, lapidaria, et simbolica* (Venice: Presso Paolo Baglioni, 1663), 4.

²⁷ Sarbiewski 1892, 576.

²⁸ Mercier zmienia nazwę adresata. Zamiast Garricus pojawia się Gallicus.

²⁹ Raderi Matthaei de Societate Iesu, *Ad M. Valerii Martialis Epigrammaton libros omnes, plenis commentariis, novo studio confectis, explicatos, emendatos, illustratos, indicibus auctos* (Moguntiae: sumptibus Ioannis Kinckii, 1627), 640.

z *a fortiori* („ut alii vocant a fortiori”) – poprzedza Mercier wyjaśnieniem zamieszczonym w części teoretycznej traktatu. „Quidam hoc conclusionis genus vocant a fortiori³⁰, quia Gallice resolvitur per haec verba, à plus forte raison” (s. 32). „Alii” to przede wszystkim Arystoteles opisujący *argumentum a fortiori* w *Retoryce* (2: 23) i Cyceron odnoszący się do tego rodzaju przekonywania w traktacie *Topica* (7, 3)³¹. Sam autor epigramatu zaprzecza, by istotą pointy było „podobieństwo czy porównanie większych, mniejszych i równych rzeczy”³². Stwierdza przy tym, że opinię o porównaniu jako sposobie wynajdywania pointy przeczytał w przedmowie Radera do komentarzy epigramatów Marcjalisa³³. Widzimy na tym przykładzie szereg intertekstualnych zacheń, w sposób oczywisty ukazujących się w merytorycznej dyspucie, opartych na dialogu z tradycją i lekturowej formacji. Nicolas Mercier przywołuje jako przykład wynajdywania pointy sposób zaczerpnięty z rozważań teoretycznych Radera, której to definicji sprzeciwia się twórca cytowanego na jej potwierdzenie epigramatu – Sarbiewski³⁴.

W kompozycji epigramatu, którego adresatem jest Jan de Lugo, współbrat autora, zastosował sarmacki Horacy antytezę. Utwór naturalnie dzieli się na dwie części odpowiadające biegunom antytezy. W zakresie środków obrazowania mamy tu personifikację: Pokuta z rozczochranymi włosami, przyodziana w szaty, w pierwszej części płacze z powodu wieści o chorobie adresata, w drugiej cieszy się, przyczesuje włosy i osusza zapłakane szaty. Wyrażona pytaniem pointa daje efektowne zestawienie przeciwieństw: oto łyzy cieszą się, a ból się śmieje. Zarówno ból, jak i łyzy towarzyszą realnie aktowi pokuty i skruchy. Argument *a fortiori* przemawia na płaszczyźnie emocji. Najpierw przedstawiony jest dramat z powodu choroby: upersonifikowana Pokuta nie zdołała utrzymać w cuglach bólu i musiała dać mu upust. Nie bez przyczyny porównuje poprzez wprowadzenie wyrazu *frenae* ów ból, żal do narowistego konia, którego trudno okiełznać. Od tego miejsca napięcie spada, lęk ustępuje, pojawia się uczucie ulgi. Słowa pointy nie niosą już ładunku emocji, ale w pełni realizują zasadę *concoro discordia*.

³⁰ Należy tu według Merciera rozumieć argumentację *a fortiori ad levius* albo *a leviori ad fortius*.

³¹ Avi Sion, *A Fortiori Logic. Innovations, History and Assessments* (Genewa: CreateSpace, 2013), 98-114.

³² Sarbiewski 1958, 9.

³³ Zob. komentarz do Martial 2006, 84; Rader, *Ad M. Valerii Martialis*, 165.

³⁴ Mercier najpewniej nie znał teoretycznoliterackich rozpraw Sarbiewskiego.

Jeden z rozdziałów dzieła Merciera prezentujących przykłady epigramatów – XVI – zatytułowany został *De sacro epigrammate*. W następujący sposób wprowadza Mercier w tematykę utworów:

Chociaż święte epigramaty nie mają innego dowcipu niż świeckie, uznano jednak za słuszne rozprawić o nich w tym rozdziale oddzielnie, aby ci, dla których ten pobożny gatunek sztuki poetyckiej jest bardziej godny uznania (co z pewnością przystoi chrześcijanom), mieli go na podorędziu, by zadowolić swój umysł (s. 362).

Nietrudno o spełnienie tej obietnicy, skoro to jezuici albo nielicznie reprezentowane osoby duchowne spoza zgromadzenia są autorami większości prezentowanych w tym rozdziale przykładów. Na końcu autor, jedyna osoba świecka w tym zestawieniu, umieścił kilkanaście epigramatów, których twórcą jest on sam. Utwory sarmackiego Horacego pojawiają się w rozdziale *De sacro epigrammate* trzykrotnie. Jako pierwszy – utwór poświęcony męczeństwu św. Mammesa. Mercier umieścił w *De conscribendo epigrammate* w tytule utworu św. Mammerta. Pod tym imieniem w tekstach źródłowych³⁵ bohater epigramatu nie występuje. Zarówno w kolońskiej edycji z 1625 roku (lib. I, 5, s. 132-133), jak i antweperskiej z roku 1630 (Lib. I, 6, s. 147), a z jednej z nich korzystał Mercier, widnieje Mammes; pojawił się zatem w traktacie Merciera błąd. W następujący sposób wprowadza autor utwór: *Casimirus, de S. Mammerte Martyre ab antithesi, et a dissimili sive diverso* (s. 382):

Praetor inhumanis, Mammers, te dentibus offert; / Immaturus adhuc parvule martyr eras. / Praeside mansueti sed plus sapuere leones, / Propuero mores dedicere suos. / Norant septenni faciles ignoscere praedae, / Cui praetor rabidas iusserat esse feras. / Parcere si placidi puero sivere leones, / Illi Praetores, tu leo, praetor, eras³⁶.

Legenda o życiu św. Mammesa z Cezarei obfituje w liczne *miracula*. Wśród nich przykuwa uwagę opowieść o przedziwnej przyjaźni pomiędzy młodzieńcem a lwami: jedne broniły żołnierzom dostępu do chłopca, inne nie tknęły przeznaczonego przez cesarza Aureliana (270–275) na śmierć męczeńską w cyrku. Ten wątek legendarnej biografii wyeksponował Sarbiewski.

³⁵ Tomasz Pełech, „Kult św. Mamas i jego transmisja (od późnego antyku do ok. XIV w.)”, *Piotrkowskie Zeszyty Historyczne* t. 21, z. 3 (2020): 19-56.

³⁶ VI: „Nieludzki pretor na kły wydał cię, Mammesie: / choć jeszcze niedorosły, byłeś męczennikiem. / Lwy łaskawe pojęły więcej niż namiestnik, / dla chłopca oduczyły się swoich zwyczajów. / Siedmioletniej zdobyczy zdołały poniechać, / choć bestiami wściekłymi pretor być im kazał. / Jeśli chłopca umiały oszczędzić, łagodne, / one są pretorami, a ty lwem, pretorze”.

Wydaje się prawdopodobne, że wykorzystał pomysł Marcjalisa o lwie oszczędzającym zwierzynę (I, 14). Ten epigramat uczynił przedmiotem teoretycznej analizy w traktacie *De acuto et arguto*, której efektem jest definicja pointy³⁷. Krwiożerczość lwa – podobnie jak Marcjalis – przypisuje gatunkowi. To oczywistość wynikająca z natury dzikiego zwierzęcia³⁸. Łagodność – cechę nieoczywistą wykorzystał w opisie cudownego zdarzenia z życia świętego. Z uwagi na bohatera epigramatu nie operuje sarmacki Horacy ostrzem ironii, narzędziem wykorzystanym przez Marcjalisa. Nieoczekiwana zamiana: przypisanie cech dzikiego zwierzęcia okrutnemu człowiekowi, związanych zaś z godnością urzędu – zwierzęciu – *a dissimili sive diverso* – staje się źródłem poznawczej przyjemności, celu akuminu. Antytezę – przeciwstawienie okrucieństwa pretora łagodności młodzieńca prezentuje część narracyjna utworu.

Antyteza i porównanie różnych pojęć po to, by wykazać ich tożsamość, cechuje według Merciera epigramat o incipicie *Mors et Amor*³⁹: *Idem, in haec verba Fortis ut mors dilectio, ab antithesi et a comparatione disparium ex quibus par educitur* (s. 383):

Śmierć i Miłość wraz walczą o chwałę zwycięstwa: / z kołczanem Śmierć i Miłość
z kołczanem wzrok wabi. / Śmierć mówi: „Niszczę ciała celnymi strzałami”; /
„Zdobywam piersi żarem”. Miłość na to rzecze. / „Większe mi”, Śmierć odparła,
„zwycięstwo przypada”; „Przeciwnie”, rzecze Miłość, „większa moja chwała”. /
Wszczęłyby bój, lecz przyznał, że są równe obie, / Bóg – przez nie zwyciężony,
Bóg – obu zwycięzca (XXXIV).

Comparatio jest jednym z narzędzi, które są definiowane przez Merciera jako *loci rhetorici*⁴⁰. W dalszej części wprowadza *loci insiti – intrinseci* oraz *loci remoti sive extrinseci*, retoryczne terminy, które zaadaptowane zostały przez teoretyków zajmujących się epigramatem⁴¹. Wśród miejsc odnoszących się do sprawy – *intrinseci* – wymienia szesnaście sposobów⁴². Argument *a comparatione* zamyka listę. Porównanie śmierci i miłości nawiązuje do wer-

³⁷ Sarbiewski 1958, 11.

³⁸ Por. Otwinowska, „*Concors discordia* Sarbiewskiego”, 90.

³⁹ Podobny sposób argumentacji opisuje Arystoteles w *Retoryce* (1399 b, topos XVII): „Następny topos opiera się na założeniu, że to samo następstwo wynika z równoważnych przyczyn”.

⁴⁰ Zob. Mercierius, *De conscribendo epigrammate*, 17-18. Najpewniej nawiązuje autor do następującego fragmentu traktatu *De oratore* (1,70): „Est enim finitimus oratori poeta, num eris astrictior paulo, verborum autem licentia liberior, multis vero orandi generibus socius, ac paene par”.

⁴¹ Michael Radau, *Orator extemporaneus seu artis oratori aebreviarium bipartitum* (Amsterdam: apud Jacobum a Meurs, 167)3, 5; zob. też Nowaszczuk, *Difficillimum poematis genus*, 174.

⁴² Mercierius, *De conscribendo epigrammate*, 126; Cicero, *De optimo genere oratorum*, 73-94.

setu *Pieśni nad pieśniami*, księgi *Biblii* szczególnie Sarbiewskiego inspirującej⁴³: Słowa „połóż mię jak pieczęć na twoim sercu, jak pieczęć na twoim ramieniu, bo jak śmierć potężna jest miłość” (Pnp 8, 6) poprzedzają epigramat. Upersonifikowane Miłość i Śmierć walczą o człowieka. Wydają się przeciwne sobie, ale obydwie stają się równe wobec tajemnicy Boga. Miłość zwyciężyła Boga: dzięki niej przyszedł na świat i w konsekwencji wcielenia został pokonany przez śmierć. Zmartwychwstanie odwróciło perspektywę. Pointa utworu ma zatem wymowę teologiczną. Dotyka głównych prawd wiary⁴⁴. Personifikacje są refleksem aprobaty dla metody alegorycznej interpretacji, czemu Sarbiewski dał wyraz w traktacie *Dii gentium*.

W podobny sposób skomponowany został przywołany przez Nicolasa Merciera utwór, który otwiera u Sarbiewskiego księgę epigramatów. Tu także stosuje autor personifikacje. Tym razem to Miłość i Strach stoją po przeciwnych stronach i zmagają się w potyczce (s. 301):

Gdy z rozkazu ci niosę Boskie Miłowania, / Miłość kroki przyspieszyć, Strach wstrzymywać każe./ Ta przynagła, ten zwalnia; on walczy i ona:/ ta w swoje siły ufna, tamten ufny w swoje. / Pociskami rzucają, walczą. Przed Miłością / broni się Strach, przed Strachem zaś cofa się Miłość. / Bym mógł ci wreszcie zanieść Boskie Miłowania – / zwyciężeni oboje, oboje zwycięscy (I).

Epigramatem oddaje Sarbiewski hołd, wyraża respekt i przywiązanie do Tarkwiniusza Gallucjusza SJ⁴⁵. Mercier pominął, przywołując tytuł utworu, określenia adresata. Sarmacki Horacy nazywa go w tytule epigramatu najślawniejszym mówcą i poetą. W dedykowanym jezuitce epigramacie Sarbiewskiego wskazał antytezę jako retoryczną dominantę. Miłość zachęca, daje odwagę do pokazania dzieła, lęk przed krytyką spowalnia krok. Cel mógł zostać osiągnięty dzięki zrównaniu zwycięzcy ze zwyciężonym. Jedno i drugie określenie przynależy Strachowi i Miłości. Kształt językowy i argucja pointy są niemal identyczne jak w poprzednim przykładzie. W utworze z dość ubogą

⁴³ Józef Budzyński, „Tradycja biblijna w liryce M. K. Sarbiewskiego”, *Roczniki Humanistyczne* 21, z. 3 (1973): 95-96. Analizowany epigramat jest w edycji antwerpskiej z 1634.

⁴⁴ Na temat teologicznego wymiaru epigramatów Sarbiewskiego zob. Jacek Bolewski, „Nascitur una discors concordia. Aspekt teologiczny twórczości Sarbiewskiego”, w: *Nauka z poezji Macieja Kazimierza Sarbiewskiego SJ*, red. Jacek Bolewski, Jakub Z. Lichański i Piotr Urbański (Warszawa: Bobolanum, 1995), 87-111; Aleksander Wojciech Mikołajczak, *Studia Sarbiewiana* (Gniezno: Tum, 1998), 53-63.

⁴⁵ Gallutius został nazwany przez Sarbiewskiego w *De perfecta poesi* (ks. VI, rozdz. IX, s. 376) *eruditissimus saeculi nostri*. Sarmacki Horacy docenił w ten sposób alegoryczną metodę interpretacji *Eneidy* zastosowaną przez Gallucjusza.

warstwą narracyjną można by wskazać inne walory kompozycyjne, jak choćby repetycje czy chiazmy.

W XXXIX epigramacie Sarbiewskiego również inspirowanym *Pieśnią nad Pieśniami*, zaliczonym przez Merciera do *Epigrammata sacra*, pożądany efekt zostaje uzyskany dzięki zastosowaniu *iocus per prosopopeiam*. Tym razem sam autor wskazuje werset, do którego utwór się odnosi: „Idem in Sacrum Canticum, Caput eius aurum optimum, iocus per prosopopeiam” (s. 383):

Gdy byłem winoroślą, nikt mych gron nie zrywał. / Gdy byłem rzeką, nigdy nikt nie pił mych wód. / Gdy byłem drzewem, nie siadł nikt nigdy w mym cieniu. / Gdy byłem przewodnikiem, nikt nie szedł mą ścieżką, / Gdy Febem byłem, światłem moim nikt nie błyszczał. / Gdy byłem trzód pasterzem, nikt nie szedł za trzodą. / Cóż na to Jezus? Złoto wszystkim się podoba; / „By się wszystkim podobać, złotem”, rzecze, „będę” (XXXIX)⁴⁶.

W utworze splatają się wątki ewangeliczne z refleksją na temat ludzkiej natury. Symboliczne są obrazy, pod którymi kryje się Chrystus: winorośl, źródło, drzewo, przewodnik. Może zatem należy odwołać się do ludzkiej słabości, jaką jest pragnienie bogactwa. Takie rozmyślenia przypisane zostały Jezusowi. Sarbiewski przytacza dwa wersy kantyku – jedyne w *Pieśni nad Pieśniami* hymnu pochwalnego na cześć oblubieńca – w których pojawia się wątek złota⁴⁷. Mercier cytuje jedynie pierwszy z nich. Zważywszy na fakt, że biblijna cytacja jest nieodzowna do uzasadnienia treści pointy, pominięcie drugiego wersu odnoszącego się do rąk przypominających złote walce, zubaża przekaz, czyni go niepełnym.

Do zbioru przykładów włączył francuski teoretyk epigramat z polskim akcentem, poświęcony Karolowi Chodkiewiczowi. Tym razem argucja ma swoje źródło w dwuznaczności wyrazu *casus*. Mercier podaje pierwszą część tytułu, nie uwzględniając jednak informacji o wizytowaniu przez dowódcę gimnazjum: *Ad Carolum Chodkevic ducem exercituum Poloniae adversus Osmanum Imperatorem Turcarum. Ab ambiguo casus* (s. 301-302)⁴⁸:

⁴⁶ W wydaniu z 1625 roku (Kolonia) jest to XXXVIII epigramat, z 1630 (Antwerpia) – XXXIX. W obydwu edycjach utwór liczy dwa wersy więcej niż w opracowaniu Merciera. Trudno określić inną przyczynę pominięcia tych wersów, chyba tylko jako pomyłkę.

⁴⁷ *Caput eius aurum optimum* (Pnp 5, 11). *Manus illius tornatiles aureae* (Pnp 5, 14).

⁴⁸ Jan Karol Chodkiewicz ufundował w 1614 roku kolegium jezuickie w Krożach, w którym kilka lat później nauczał Sarbiewski.

Jeśli słów wieszczey Muzy odrzucać nie zechcesz, / wiedz, Karolu, że tobą przypadek nie włada. / Gdy raz Tali wileńskiej rozkazał Apollo / imię twoje odmienić gramatyki prawem, / ta zwleka, blednie, płonie, drży, waha się, jąka, / wreszcie wesołym głosem te słowa wyrzecz: / „Chodkiewicz”, mówi, „to jest nieodmienne imię; / wojny pewnie prowadzi, więc przypadków nie zna” (LXXI).

Wskazówką do właściwego odczytania epigramatu jest obecna w pierwszym wersie aluzja do poematu *Tristia* Owidiusza⁴⁹. Znaczenie wyrazu *casus* to nie tylko „przypadek”, ale także „schyłek” i „upadek”. Może zatem należy sięgnąć także do kolejnego wersetu utworu Owidiusza, choć aluzja do tego wersu nie jest w utworze Sarbiewskiego wyrażona w sposób oczywisty. Następujący po „si quid habent igitur vatum praesagia veri” werset „protinus ut moriar, non ero, terra, tuus” – zawiera gorzkie przeczucie kresu życia, choć podparte horacjańskim przekonaniem o nieśmiertelności poezji. Chodkiewicza ten przypadek – *casus* się nie ima. Nie grozi mu ani upadek, ani schyłek, ani w końcu przypadek, skoro jest to nazwisko nieodmienne. Potwierdzeniem słuszności odbiorczej intuicji, prowadzącej ku poszukiwaniu szerszej aluzji niż tylko odnoszącej się do pierwszego wersu, może być także wplecione w narrację imię Tali. Tę wymienia także w *Tristia* Owidiusz⁵⁰. Oczywiście należy domniemywać, że wszelkie intertekstualne odniesienia były rozpoznawane bez trudu zarówno przez autora traktatu *De conscribendo epigrammate*, jak i czytelników.

Po raz ostatni przywołuje Mercier polskiego autora w ostatnim rozdziale, poświęconym imitacji *De epigrammatibus ad priorum imitationem factis*.

Imitatio w znaczeniu naśladowania wzorów literackich stanowiła w poetyce antycznej i teoretycznoliterackich rozważaniach doby nowożytnej, przede wszystkim w renesansie, podstawową zasadę poetyckiej kreacji, a także recepcji starożytnych utworów⁵¹. Wprowadzenie aluzji, cytatu, zaczerpniętych z rezerwuaru literackich rekwizytów antyku jest sposobem gry z czytelnikiem, przed którym autor stawia zadanie rozpoznania kodu⁵². Szeroka intertekstualna przestrzeń utworów Sarbiewskiego nie mogła pozostać niezauważona przez Merciera, czego dowodzi wprowadzenie w kontekście idei naśladowania epigramatu LXXIV *Ad Caecilianum* (s. 423):

⁴⁹ Naso Publius Ovidius, *Tristia*, vol. 2 (Oxford: Clarendon Press, 1885), 129-130. Na filiację zwróciły uwagę w edycji krytycznej epigramatów M. Piskała i D. Sutkowska, *Epigrammatum liber*, 167.

⁵⁰ Ovidius, *Tristia*, IV, 10, 56: „Notaque non tarde facta Talia mea est”.

⁵¹ Agnieszka Fulińska, „Renesansowa aemulatio: alegacja czy intertekstualność”, *Teksty Drugie* 4 (1997): 5–15.

⁵² Mikołajczak, *Studia Sarbieviana*, 35–49.

Kiedy łyzy Magdaleny pieśnią opisałeś / i gwałtowne płomienie Afry, Cecylianie,
/ wnet z kart mokrych pospiesznie uczynione księgi, / aby mi zaniesiono, Cecylianie,
każesz. / Przeczytałem. Chcesz sądu o pieśni? Więc powiem: / Magdalena łyza
godna, Afra zaś płomieni (LXXIV).

Idea imitacji dotyczy adresata utworu. Jest nim Cecylian – fikcyjna postać, częsty adresat epigramatów Marcjalisa, który wybrał to imię ze względu na jego popularność w ówczesnym Rzymie, ale też z uwagi na korzystny układ metryczny. Zwłaszcza następstwo sylab w wokaliwie było korzystne dla metrum utworu. A sama postać Cecyliana została skonstruowana jako człowieka niezbyt bystrego, z którego można delikatnie zakpić⁵³. Te cechy zauważamy także w podanym jako przykład imitacji epigramacie Sarbiewskiego. Tym razem efekt argucji uzyskany został wedle Merciera *ab ambiguo*, środka zaliczonego do *argutia ex re* (s. 128). Eksplikację tego rodzaju zabiegu poetyckiego znajdujemy także u samego autora wskazanego epigramatu. Powołuje się na autorytet Cyncerona, gdzie ten wyjaśnia różnicę pomiędzy pointą a dowcipem⁵⁴.

W epigramacie *Do Cecyliana* dowcip zasadza się na powtórzeniu w poincie obecnych w części narracyjnej epigramatu motywów z biografii świętych Magdaleny i Afry: łyzy, którymi Magdalena opłakiwała ukrzyżowanego Chrystusa, i płomieni, w których męczeńską śmierć poniosła Afra. W poincie pojawiły się zatem łyzy, którymi można opłakiwać bezwartościową twórczość, i płomienie, które powinny ją spalić. Bohater utworu – Cecylian stanowi metonimię literata-nieudacznika.

Ad Caecilianum jest ostatnim wybranym przez Merciera spośród epigramatów sarmackiego Horacego. Trudno jest z dzisiejszej perspektywy ocenić trafność wyboru wszystkich cytowanych utworów. Zważywszy na pewne zasygnalizowane w niniejszym studium mankamenty⁵⁵ w zakresie rzetelności autora traktatu *De conscribendo epigrammate* w odniesieniu do Sarbiewskiego, możemy domniemywać, że w dość obszernym, liczącym blisko 500 stron dziele mogą kryć się nieścisłości także odnośnie do innych autorów i ich utworów. Raczej nie należy upatrywać przyczyny błędów w cytacjach w niewy-

⁵³ Martial, *Epigrams. Book two*, edited with Introduction, Translation and Commentary by Craig A. Williams (Oxford: University Press, 2004), 238; 244.

⁵⁴ Por. Cicero, *De optimo genere oratorum*, I, 2, 5.

⁵⁵ Dość przypomnieć, że Sarbiewski występuje jako Casimirus, święty Mammes zastąpiony został św. Mammertem (VI), nie umieścił Mercier opisu wizytacji Chodkiewicza gimnazjum (LXXI), którym opatrzone są edycje epigramatów sarmackiego Horacego, pominął dwa wersy epigramatu (XXXIX) o incipicie *Vitis eram*.

starczającej wiedzy na temat twórczości Sarbiewskiego czy dostępu do tekstów. Jakkolwiek w zakresie teorii na temat twórczości epigramatycznej autor nie wychodzi poza *relata refero*, to książka dzięki zgromadzonym w niej przykładom opatrzonym komentarzem do poszczególnych kategorii dotyczących kompozycji, środków służących wynajdywaniu dowcipu, sposobów konstruowania pointy, z pewnością miała wartość dla adeptów sztuki epigramatycznej, studentów Collège de Navarre. Jednak nie sposób oprzeć się wrażeniu, że Nicolas Mercier, pisząc traktat, myślał o *sui generis* oprawie dla swojej twórczości. Jedyne Marcjalis, jeśli chodzi o ilość pomieszczonych przykładów, stanowi dla autora *De conscribendo epigrammate* „konkurencję”.

Przeprowadzone w niniejszym studium analizy pozwoliły na poznanie metody pracy Nicolasa Merciera, w której szczególnie istotna okazała się lekturowa formacja czy też praktyka czytelnicza skutkująca erudycją zarówno w zakresie znajomości utworów literackich, jak i opracowań teoretycznych. Przywołanie epigramatów Sarbiewskiego stanowiących wraz z utworami innych autorów reprezentatywne przykłady omawianych literackich zjawisk wpisuje się w dążenie autora do ukazania przestrzeni międzytekstowych – *loci communes* – a także artykułuje rolę dialogiczności w literaturze. Źródłem satysfakcji badawczej w trakcie redakcji niniejszego studium stał się fakt dotarcia – po raz pierwszy od czasu informacji bibliograficznej Andrzeja Załuskiego – do miejsca, w którym splotła się historia sarmackiego Horacego i Nicolasa Merciera.

W zakończeniu warto zasygnalizować jeszcze jeden *casus*: w 1744 roku w wileńskiej oficynie została wydana książka Nicolasa Merciera *De officiis studiorum modum in litteris, virtute et moribus proficiendi continentes*⁵⁶ – jedyna, której edycja miała miejsce w Rzeczypospolitej. Jest to liczący osiemdziesiąt stron tekstu poradnik w kieszonkowym formacie (*in duodecimo*). Strona tytułowa informuje, że zebrane z rękopisów *spicilegium* ukazało się za sprawą Michała Wessela, krewnego wuja autora. Napisany dystychem elegijnym, czerpiący obficie z mądrości starożytnych twórców, opatrzony przypisami utwór najpewniej był atrakcyjny dla studiującej młodzieży (*studiosa iuventus*). Tak oto na korytarzach Akademii Wileńskiej, po których przechadzał się „Casimirus” być może dało się usłyszeć sto lat później taką np. wskazówkę Merciera: „Non te grandis opum locupletem reddet acervus, / Contentus paucis vivito, dives eris. / Cura animum rodit: tristes procul abijce curas. Si sapis, ante tuum non moriere diem” (s. 77).

⁵⁶ Książka dostępna online, dostęp 22.01.2025: https://kolekcijos.biblioteka.vu.lt/en/objects/VUB01_000496020#00005.

BIBLIOGRAFIA

TEKSTY ŹRÓDŁOWE

- Arystoteles. *Retoryka, Poetyka*. Tłum. Henryk Podbielski. Warszawa: PWN, 1988.
- Bulletin du Bibliophile et du Bibliothécaire Revue Mensuelle Publiée*. Oprac. i wydał J. Techener. Paris: J. Techener, 1858.
- Cała Polska za złoty : to iest opisanie polski trojake [...] przez Jozęffa Załuskiego biskupa kijowskiego w areście smoleńskim r. MDCCLXVIII* – Rps 3209 II Biblioteka Narodowa, Warszawa dostępny w wersji elektronicznej (<https://polona.pl/preview/1a831eea-4b06-4f33-a588-2cbb486d61f6>).
- Cicero, Marcus Tullius. *Orator, Brutus, Topica, De optimo genere oratorum*. Turici: Typis Orellii, Fuesslini et socc., 1830.
- Martial. *Epigrams. Book two*. Edited with Introduction, Translation and Commentary by Craig A. Williams. Oxford: University Press, 2004.
- Martial. *Liber spectaculorum*. Edited with Introduction, Translation and Commentary by Kathleen M. Coleman. Oxford: University Press, 2006.
- Mercerius, Pisciacus Nicolaus. *De conscribendo epigrammate*. Parisiis: Jo. de La Caille, 1653.
- Ovidius, Naso Publius. *Tristia*. Vol. 2. Oxford: Clarendon Press, 1885.
- Pisciaci Mercerii Celeberrimi quondam Parisiis Collegii Navarrici Professoris De Officiis Studiosorum Libri III. Modum in litteris, virtute et moribus proficiendi continentes*. Vilnius: Typis S. R. M. Acad. Soc. Iesu, 1744.
- Radau, Michael. *Orator extemporaneus seu artis oratori aebreviarium bipartitum*. Amstelodami: apud Jacobum a Meurs, 1673.
- Raderi Matthaei de Societate Iesu. *Ad M. Valerii Martialis Epigrammaton libros omnes, plenis commentariis, novo studio confectis, explicatos, emendatos, illustratos, indicibus auctos*. Moguntiae: sumptibus Ioannis Kinckii, 1627.
- Sarbievi[i] Matthiae Casimiri [...] Lyricorum libri tres*. Coloniae Agrippinae: sumptibus Bernardi Gualteri, 1625.
- Sarbievi[i] Matthiae Casimiri [...] Lyricorum Libri Tres. Editio tertia auctior. Epigrammatum liber unus*. Antverpiae: Typis Ioanni Cnobbari, 1630.
- Sarbievi[i] Matthiae Casimiri [...], Lyricorum libri tres, edition tertia auctior. Epigrammatum liber unus*. Antverpiae: Typis Ioanni Cnobbari, 1630.
- Sarbievius, Matias Casimirus. *Opera posthuma*. Varsaviae: Typis in Collegio Societatis Jesu, 1769.
- Sarbievski Mathiae Casimiri e Societate Jesu Poloni Poemata Omnia. Editio omnium, quae adhuc prodierant, longe plenissima. Ad usum alumnorum S.J.* Staraviaesiae: typis et sumptibus Collegii S. J., 1892.
- Sarbievski, Maciej Kazimierz. *De acuto et arguto*. W: *Wykłady poetyki. Praecepta poetica*. Przeł. i oprac. Stanisław Skimina. Wrocław–Kraków: Ossolineum, 1958.
- Sarbievski, Maciej Kazimierz. *Epigrammatum liber. Księga epigramatów*. Oprac. Magdalena Piśkała, Dorota Sutkowska. Warszawa: Instytut Badań Literackich, 2003.
- Sarbievski, Maciej Kazimierz. *Liryki: oraz Droga rzymska i fragment Lechiady*. Przeł. Tadeusz Karyłowski, oprac. Mirosław Korolko, Jan Okoń. Warszawa: PAX, 1980.
- Scaliger, Julius Caesar. *Poetices libri septem*. Genevae: Apud Petrum Santandreanum, 1594.

Tesauro, Emanuele. *Il cannocchiale aristotelico o sia, idea dell'arguta et ingeniosa elocutione, che serve à tutta l'arte oratoria, lapidaria, et simbolica*. Venice: Presso Paolo Baglioni, 1663.

Załoski, Józef Andrzej. *Biblioteka historyków, prawników, polityków i innych autorów polskich lub o Polsce piszących*. Kraków: Józef Czech, 1832.

OPRACOWANIA

Bolewski, Jacek. „Nascitur una discors concordia. Aspekt teologiczny twórczości Sarbiewskiego”. W: *Nauka z poezji Macieja Kazimierza Sarbiewskiego SJ*, red. Jacek Bolewski, Jakub Z. Liचाński i Piotr Urbański, 87–111. Warszawa: Bobolanum, 1995.

Budzyński, Józef. „Tradycja biblijna w liryce M. K. Sarbiewskiego”. *Roczniki Humanistyczne* 21, z. 3 (1973): 93–107.

Bulletin du bibliophile et du bibliothécaire: revue mensuelle. Paris: publiée par J. Techener, 2 (Février), 1858.

Cummings, Robert. *Epigram*. W: *Cambridge Guide to the Neo-Latin Literature*, red. Victoria Moul, 83–97. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.

Fulińska, Agnieszka. „Renesansowa aemulatio: alegacja czy intertekstualność?”. *Teksty Drugie* 4 (1997): 5–15.

Le grand dictionnaire historique, ou le melange curieux de l'histoire sacree et profane. Nouv. ed. dans laquelle ou a refondu les supplementens de (Claude-Pierre) Goujet. Le tout revu, corr. & augm. par Etienne-Francois Drouet. T. 7. Paris: ches Les Libraries Associés.

Mikołajczak, Aleksander Wojciech. *Studia Sarbieviana*. Gniezno: Tum, 1998.

Nowaszczuk, Jarosław. „Definicja jako źródło epigramatycznej argucji w jezuickiej teorii i praktyce”. *Pamiętnik Literacki* 104, z. 3 (2013): 173–184.

Nowaszczuk, Jarosław. *Difficillimum poematis genus. Jezuicka teoria epigramatu*. Szczecin: Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego, 2013.

Otwinowska, Barbara. „*Concors discordia* Sarbiewskiego w teorii konceptyzmu”. *Pamiętnik Literacki* 59, z. 3 (1968): 88–110.

Pelech, Tomasz. „Kult św. Mamasa i jego transmisja (od późnego antyku do ok. XIV w.)”. *Piotrkowskie Zeszyty Historyczne* 21, z. 3 (2020): 19–56.

Sion, Avi. *A Fortiori Logic. Innovations, History and Assessments*. Genewa: CreateSpace, 2013.

Siomkajło, Alina. *Ewolucje epigramatu (do początków romantyzmu w Polsce)*. Wrocław: Ossolineum, 1983.